

DI[O]GEN

pro kultura magazin pro culture magazine

www.diogenpro.com

SPECIAL BOOK OF PROCEEDINGS EDITION No. 1

01.09.2015

BOOK OF PROCEEDINGS

I International Symposium on
Culture of Remembrance

INTERNATIONAL UNIVERSITY OF SARAJEVO

Bosnia and Herzegovina

DI[O]GEN
pro kultura magazin pro culture magazine

“Culture of Remembrance: Twilight or New Awakening”

Map of Bosnia and Herzegovina showing ethnic distribution (1991 census)
Legend:
- Muslim
- Croat
- Serb
- Other
- Areas of ethnic majority (1991 census)
- Croat
- Muslim
- Serb
- Other

Map of Bosnia and Herzegovina showing ethnic distribution (1991 census)
Legend:
- Muslim
- Croat
- Serb
- Other

International University of Sarajevo
12—13 April, 2014 Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

CULTURE OF REMEMBRANCE

Book of proceedings

I INTERNATIONAL SYMPOSIUM “Bosnia and Herzegovina – Culture of remembrance: *Twilight or new Awakening*“

Editors

Sabahudin Hadžialić
Alma Jeftić

Publisher

DIOGEN pro culture magazine
Special book of proceedings edition No. 1
Pg. 252

Design - DTP
DIOGEN pro culture magazine

Print
Media biro & My copy
Sarajevo

ISSN 2296-0937 (print)
ISSN 2296-0929 (online)
2015

**I INTERNATIONAL SYMPOSIUM
CULTURE OF REMEMBRANCE**

**“Bosnia and Herzegovina – Culture of remembrance:
Twilight or new Awakening“**

***I MEĐUNARODNI SIMPOZIJ
KULTURA SJEĆANJA***

**„Bosna i Hercegovina – Kultura sjećanja:
Sumrak ili Novo buđenje“**

***И МЕЂУНАРОДНИ СИМПОЗИЈ
КУЛТУРА СЈЕЋАЊА***

**„Босна и Херцеговина – Култура сјећања:
Сумрак или Ново буђење“**

Abstracts live video here:
<http://www.diogenpro.com/symposium-12-13-april-2014.html>

Organised by

Sabahudin Hadžialić MSc, Editor in chief, DIOGEN pro culture magazine, USA
Alma Jeftić M.A., Psychology Program, International University of Sarajevo

Program Committee

1. Prof. dr. Ismet Dizdarević, professor emeritus,
University of Sarajevo
2. Prof. Dr. Nerzuk Ćurak, Coordinator of Postgraduate Program, Professor at Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo
3. Prof. Dr. Dragan Popadić, Department of Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
4. Drago Vuković, PhD, Associate Professor at Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo
5. Assoc. Prof. Dr Hasan Korkut, Dean of Faculty of Business and Administration,
International University of Sarajevo
6. Assist. Prof. Dr Jasmina Šoše Selimotic, Fordham University, New York, USA
7. Assist. Prof. Dr Aliye Fatma Mataraci, Social and Political Science Program, International University of Sarajevo
8. Assist. Prof. Dr Barbara Ann Brown, English Language and Literature Program, Faculty of Arts and Social Sciences, International University of Sarajevo
9. Assist. Prof. Meliha Teparic, Visual Arts and Visual Communication Design Program,
International University of Sarajevo
10. Sabahudin Hadžialić MSc; Editor in chief, DIOGEN pro culture Magazine, USA
11. Alma Jeftić M.A., Psychology Program, International University of Sarajevo

Organisational committee

1. Samira Begman, DIOGEN pro culture Magazine, USA
2. Goran Vrhunc, DIOGEN pro culture Magazine, USA
3. Senior Assistant Almasa Mulalic, M.A., English language and literature Program, International University of Sarajevo
4. Alma Jeftić M.A., Psychology Program, International University of Sarajevo
5. Sabahudin Hadžialić MSc; Editor in chief, DIOGEN pro culture Magazine, USA

Support staff: Alma Pašalić, Ajla Huseinović (NGO Altruist LIGHT) and Kasim Aydin (IUS), Berivan Kirmizisac (IUS)

Papers

Contents

1. Nicolas Moll - “When A Man Does Good...”: Representations of Help and Rescue in Movies about the 1992-1995 War in Bosnia and Herzegovina	7
2. Adis Elias Fejzić – Addis – “Stećak:A(dis)continuity of resurrection of the art of <i>stećak</i>	19
3. Lejla Panjeta – “Interpretation of View in Cinema: Bosnian Film from 1997 to 2013”	29
4. Azra Mehić, Mehmet Can, Jasmin Jusufović – “Red Jacket with a Hood”	37
5. Danis Fejzić – “Affirmation of “ugly” art and its role in the culture of memory”	45
6. Srđan Šušnica – “Culture of oblivion or remembrance: Conversion of the city identity”	53
7. Mario Katić – “War of Architecture: Creating New Places of Competing memory in Bosnia and Herzegovina”	79
8. Vahida Đedović, Sladana Ilić – “Miner of Husino” – statue, now and then”	91
9. Dževad Drno, Benjamina Londrc – “Damnatio Memoriae – Spaces of Memory”	99
10. Džemal Sokolović - “Remembrance for the Future: 1914 – 2014”	103
11. Mirko Bilandžić, Danijela Lucić – “Controversy over the Sarajevo assassination – Is it a terrorist act?”	129
12. Nedžad Novalić – „Sarajevo assassination in our memory (interpretation of the Sarajevo assassination in an example of elating / removal of Monument to Franz Ferdinand and Gavrilo Princip)“	141
13. Ismet Dizdarević – „Negation of scientific truth on cultural past by defence mechanisms“	149
14. Dragomir, Vuković – „ Historical and contemporary dimensions of the phenomenon of hatred in the former Yugoslavia and Bosnia and Herzegovina“	167
15. Alma Jeftić – „From Divided Memories to Divided Discourse: How Many Historical Truths Exists in Bosnia-Hercegovina“	173
16. Sabahudin Hadžalić – „Twilight of Remembrance in Bosnia-Hercegovina- Examples of Bugojno & Skopje „Donji Vakuf“	187

17. Marius Chelaru – „Knowing through culture – an important step to accept one to each other and to deal better difficult moments“ 201

**Radovi učesnika Simpozijuma
Dostavljeno na jeziku autora
(bez engleskog prijevoda)**

18. Srđan Puhalo – „Koliko su vjernici u Bosni i Hercegovini spremni na pomirenje“ 209
19. Mirjana Nadaždin Defterdarević „Kultura sjećanja u kontekstu definisanja I tumačenja pravnih vrijednosti“ 229
- 20. Ladislav Babić – „Kultura sjećanja ili nekultura zaborava“ 239**

**Radovi učesnika Simpozijuma
dostavljeni na jeziku autora
(bez engleskog prijevoda)**

KOLIKO SU VJERNICI U BOSNI I HERCEGOVINI SPREMNI NA POMIRENJE?

Srdan Puhalo
Prime Communications, Banja Luka

puch@inecco.net

Petnaest godina nakon prestanka rata u BiH, postavlja se pitanje kako vjerska uvjerenja gradjana utiče na pomirenje. Pomirenje smo operacionalizovali preko četiri pokazetelja: nepovjerenje prema drugima, saradnja s drugim narodima, oprštanje i rehumanizacija. Istraživanje je sprovedeno u februaru 2010. godine, na uzorku od 1.412 punoljetnih Srba, Hrvata i Bošnjaka iz BiH, metodom ankete sa ličnim intervjuisanjem. Analizu pojedinih varijabli radili smo analizom varijanse. Među pripadnicima hrvatskog naroda najviše nepovjerenja nalazimo kod vjerenika koji prihvataju sve što njihova vjera uči, slijede nesigurni, agnostici i ateisti, dok je najmanje nepovjerenja kod ispitanika koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera uči ($p=0,000$). Spremnost na saradnju sa drugim narodima najviše je prisutno kod onih koji vjeruju ali ne u potpunosti, a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na saradnju su najmanje spremni uvjereni vjernici ($p=0,00$). Spremnost za oprštanje najviše je prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista, potom onih koji vjeruju, ali ne sve i oni koji su uvjereni vjernici ($p=0,000$). Rehumanizacija drugih naroda najviše je prisutno kod Hrvata koji vjeruju ali ne u potpunosti a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na rehumanizaciju su najmanje spremni uvjereni vjernici ($p=0,07$). Među Bošnjacima najviše nepovjerenja nalazimo kod vjerenika koji prihvataju sve što njihova vjera uči, slijede ispitanici koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera propovjeda, dok je najmanje prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista ($p=0,000$). Spremnost na saradnju sa drugim narodima najviše je prisutno kod onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti, a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na saradnju su najmanje spremni uvjereni vjernici ($p=0,00$). Spremnost za oprštanje najviše je prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista, a slijede oni koji vjeruju, ali ne sve i oni koji su uvjereni vjernici ($p=0,000$). Rehumanizacija drugih naroda najviše je prisutna kod Bošnjaka koji vjeruju, ali ne u potpunosti, a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na rehumanizaciju su najmanje spremni uvjereni vjernici ($p=0,07$). Među Srbima najviše nepovjerenja nalazimo kod vjerenika koji prihvataju sve što njihova vjera uči ($p=0,000$), slijede ispitanici koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera uči, dok je najmanje prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista. Na ostalim varijablama nisu pronađene statistički značajne razlike.

Ključne reči: *pomirenje, povjerenje, saradnja, oprštanje, rehumanizacija, Bosna i Hercegovina, religija.*

1. Uvod

Prošlo je devetnaest godina od prestanka rata u Bosni i Hercegovini. U tom ratu je poginulo nešto više od 100.000 stanovnika Bosne i Hercegovine (IDC, 2010)¹³⁶, a 51,8% stanovništva postalo je izbjeglica ili raseljeno lice (prema Opačić i saradnici, 2005). Dodamo li tome veliki broj ranjenih boraca i civila, etničko čišćenje i ratne zločine, slika postaje još sumornija. Koliko god se mi u Bosni i Hercegovini trudili da vidimo sebe (i naše konflikte) kao nešto posebno i jedinstveno, moramo imati u vidu da se u svijetu vode, ili su se vodili, mnogi ratovi, a da je nakon njih uvijek, prije ili kasnije, slijedila neka vrsta pomirenja i normalizacija odnosa između zaraćenih strana. Primjera je mnogo, Francuske i Njemačke, nakon Drugog svjetskog rata, mirovni procesi u Sjevernoj Irskoj (Wall, 2002), Južnoj Africi (Nadler, 2000) ili Ruandi (Rombouts, 2002).

Ipak, život se polako vraća u normalne tokove, ratna dešavanja postepeno prerastaju u mitove, a političari su preuzezeli ulogu generala. Da li je došlo vrijeme za pomirenje i kolika je spremnost građana Bosne i Hercegovine spremi za to?

Pomirenje možemo posmatrati kroz dva aspekta, individualni i kolektivni. Sa stanovišta pojedinca pomirenje je bitno za očuvanje njegovog mentalnog zdravlja. Mržnja i želja za osvetom pojedincu ne dozvoljava da se razvija i on postaje disfunkcionalan; jednostavno rečeno mržnja iscrpljuje čovjeka. Sa stanovišta kolektiva pomirenje je neophodno zbog sprečavanja budućih sukoba, koji bi sa sobom donijeli i nove žrtve. Pošto je malo koje društvo iz rata izašlo bogatije, sretnije i naprednije – ako izuzmemos jednu malu grupu profitera – jasno je zbog čega je uspostavljanje mira toliko važno za svaku pa i ovu zemlju.

Religija sastavni dio kulture i da je uticaj religije u sekularnim društvima veliki, mada često nevidljiv (moralna načela, istorija, spomenici, mitovi i dr.). Uticaj religije u bosanskohercegovačkom društvu je veoma izraženo i to je Abazović (2006) veoma dobro opisao:

1. Bosanskohercegovačko društvo je izrazito višekonfesionalno,
2. Uloga religije i religijskih zajednica u formiranju nacionalnog identiteta je izražena i
3. Uticaj religije i religijskih zajednica bio je veoma izražen u toku rata do danas.

Položaj vjerskih ustanova na našim prostorima varirao je kroz vrijeme i u zavisnosti od društvenog uređenja. U periodu poslije dugogog svjetskog rata pa do kraja sedamdesetih godina 20. vijeka, uticaj vjerskih ustanova u javnom životu Bosne i Hercegovine, kao i ostalih republika bivše

¹³⁶ http://www.idc.org.ba/index.php?option=com_content&view=section&id=35&Itemid=126&lang=bs

SFRJ, bio je sveden na minimum. Prema popisu iz 1953. godine u Jugoslaviji je bilo 12,5% ateista i taj broj je stalno rastao da bi prema popisu iz 1975. godine bilo 25% ateista (Radić, 2005). I kasnije istraživanja su pokazala da kod stanovnika bivše Jugoslavije preovladava nereligioznost (Vrcan, 1986; Pantić, 1988). Sa početkom ratnih dešavanja, pripadnost određenoj etničkoj grupi i vjeroispovjest postaju osnovni kohezivni faktor na našim prostorima. Etnička pripadnost se izjednačava sa vjeroispovješću. Došlo je do sakralizacije nacije i nacionalizacije svetoga. Promovišu se ideje o "nebeskom narodu" i "svetoj zemlji". Univerzalne vrijednosti (ljubav, praštanje, milosrđe i nenasilje) sve tri monoteističke religije su marginalizovane pod uticajem etnocentrizma i šovinizma. Katoličanstvo, islam i pravoslavlje su zloupotrebljavani, sa ili bez saglasnosti vjerskih lidera, da bi se povukla jasna granica i istakla "ogromna" razlika između etničkih grupa (Abazović, 2006; Cvitković, 2005; Dušanić, 2007). Slična situacija je i danas. Istraživanje Magnussona (prema Abazović, 2006) urađenog na Bošnjacima i Hrvatima je pokazalo da 95,6% katolika sebe istovremeno opaža kao Hrvata dok među islamskim vjernicima nalazimo 56,3% Bošnjaka i 36,3% Muslimana. Možemo pretpostaviti da bi slične rezultate dobili i među Srbima koji sebe u najvećem procentu vide kao pravoslavce (Cvitković, 2004).

Iako religije na našim prostorima imaju isto porijeklo, Abrahamovsko, i ako promoviše vrijednosti koje su univerzalne, postavlja se sasvim opravданo pitanje da li je religija u Bosni i Hercegovini doprinosi ili sprečava pomirenje?

Čini nam se da je ovo pitanje sasvim legitimno imamo li u vidu rezultate istraživanja u svijetu i kod nas koja su se bavila povezanošću procesa pomirenja, u najširem njegovom značenju, i religije. Istraživanja u svijetu pokazuju da postoji korelacija između religioznosti i antidemokratskih stavova (Peres, 1995), autoritarnosti i vjerskih fundamentalista (Brown, 1962; Al-Thakeb, Scott, 1982; Hunsberger, 1996, Arglyle, 2004). Takođe neka istraživanja pokazuju da konzervativne religijske grupe su manje tolerantne prema manjinskim grupama, ženskim pravima, LGBT kategorijama i sl. (Silberman, 2005). Slične rezultate dobijaju i istraživači u Bosni i Hercegovini. Istraživanje Dušanića (2007) pokazuju da je ekstrinzička religioznost u pozitivnoj korelaciji sa proratnim stavovima, a religiozni fundamentalizam sa autoritarnošću, nacionalnom vezanošću i dogmatizmom. Isti autor 2009. godine prezentuje rezultate istraživanja na 1057 mladih, pretežno Srba, u kojem pokazujem 76% ispitanika sebe kao religiozne ili veoma religiozne, a religioznost negativno korelira sa prihvatanjem odnosa sa različitim socijalnim grupama. Takođe je pronađena pozitivna korelacija između religioznosti i autoritarnosti i samoživi arhiv

neprijateljstva. Doktorski rad Smajića (2010) je pokazao da postoji pozitivna korelacija između religioznosti i etnocentrizma, autoritarnosti i afektivno-spoznajnu netolerantnost.

Imajući u vidu gore navedene rezultate možemo da očekujemo da će religioznost ispitanika u Bosni i Hercegovini biti prepreka na putu pomirenja između tri etničke grupe.

2. Metod

2.1 Uzorak

Istraživanje je sprovedeno u drugoj polovini februara 2010. godine na uzorku od 1412 punoljetnih građana Bosne i Hercegovine, metodom anketiranja licem u lice. Prilikom izbora uzorka vodilo se računa o sljedećim demografskim elementima:

1. Broj stanovnika u pojedinim regionima i kantonima.
2. Odnos urbanog i ruralnog stanovništva u pojedinim regionima i kantonima.
3. Veličina pojedinih naseljenih mjesta u okviru regiona.
4. Broj muškaraca i žena je približno isti.

Istraživanje je sprovedeno u 25 opština u Federaciji BiH i 37 opština u Republici Srpskoj. U istraživanju je učestvovalo 124 Hrvata, 451 Bošnjak i 837 Srba. Broj muškaraca i žene je bio približno jednak kao i odnos između gradskog i seoskog stanovništva. Od ukupnog broja ispitanika njih 51,3% sebe opisuje kao uvjerene vjernike koji prihvataju sve što ih vjera uči, 36,7% su vjernici, ali ne prihvataju baš sve što vjera uči i 12% onih koji su nesigurni u svoju religioznost ili su agnostiци i ateisti.

2.2 Instrumenti

U okviru ovog istraživanja mjerili smo četiri zavisne varijable koje mogu uticati na pomirenje stanovnika Bosne i Hercegovine i to: nepovjerenje, saradnja s drugim narodima, oprاشtanje i rehumanizacija, kao i dvije nezavisne varijable nacionalizam i dogmatizam, dok su ispitanici sami sebe procjenjivali koliki su vjernici.

U predstojećem tekstu pokušaćemo dati osnovne informacije o ovim varijablama

Skala nacionalizma koja se sastoji od 14 stavki na koje su ispitanici mogli da odgovore sa: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem iotpuno se slažem. Što je skor na skali nacionalizma veći znači da ispitanik više podržava nacionalističke stavove. Katz (prema Đuriću, 1980) definiše „nacionalizam kao svojstvo nacionalne države, predstavlja ideologiju koja pomaže i održava glavne funkcije države. Kao vrednosni sistem, on ne samo da opravdava i veliča glavna djelovanja države, nego pomaže i da ih usmjeri. On je i posledica i uzrok funkcija države. Govoreći o nacionalizmu kao ideoološkom sistemu, mislimo na integriran skup vrijednosti i mišljenja koja predstavljaju jedinstven model zajednice.”

Skala dogmatizma (Bojanović, 2004) sastoji se od osam stavki sa petostepenom skalom odgovora: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem i otpuno se slažem. Što je skor na skali dogmatizma veći to je kod ispitanika on i zastupljeniji. Dogmu možemo definisati kao „krajnje uprošćeno objašnjenje, konačna ‘istina’ u različitim oblastima, koje se ne zasniva na racionalnom prosuđivanju, već na autoritetu ili veri” (Bojanović, 2004: 44).

Skala nepovjerenja prema drugim narodima (Petrović, 2005) sastoji se od deset tvrdnji sa petostepenom skalom odgovora: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem i otpuno se slažem. Što je skor na skali nepovjerenja veći to je kod ispitanika izraženije nepovjerenje. Povjerenje u druge ljude temelji se na prepostavci da i drugi dijele naše temeljne vrijednosti, te da će se u odgovarajućim situacijama očekivano i predvidivo ponašati. Oni ne moraju nužno s nama biti saglasni (politički, kulturno ili vjerski), ali ako na osnovnom nivou prihvaćaju zajedničke vrijednosti, to će omogućiti i poduprijeti saradnju; ako vjerujemo da su naša predviđanja tačna, mi vjerujemo drugima. Povjerenje ima ulogu da pojednostavi složenost društvenih odnosa (Earle i Cvetkovich, 1995), jer utemeljuje društvene odnose i sistem na međusobno očekivanom ponašanju aktera u jednom društvu.

Skala saradnje s drugim narodima (Petrović, 2005) sastoji se od deset tvrdnji sa petostepenom skalom odgovora: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem i otpuno se slažem. Što je skor na skali saradnje veći to su ispitanici spremniji na saradnju. Saradnja je „oblik interakcije pri kome osobe u interakciji jedna drugu podržavaju u aktivnostima koje izvode. Pri kooperaciji ljudi jedni drugima olakšavaju ostvarenje ciljeva koje svako od njih želi da postigne ili, opet, objedinjavanjem uloženih napora olakšavaju, odnosno omogućavaju realizovanje zajedničkih ciljeva” (Rot, 1999:275).

Skala oprštanja (Petrović, 2005) sastoji se od deset tvrdnji sa petostepenom skalom odgovora: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem iotpuno se slažem. Što je skor na skali oprštanja veći to su ispitanici spremniji da oproste pripadnicima drugih naroda u Bosni i Hercegovini. Za McCullougha (2001), najvažnija karakteristika oprštanja je priklanjanje prosocijalnoj motivaciji i odustajanje od nanošenja štete počiniocu zlodjela. Oprštanje nipošto nije isto što i pomirenje. Oprštanje može voditi pomirenju i predstavlja za njega nužan preduslov, ali uprkos tome do pomirenja nikad ne mora doći. Prema Exline i Baumeister (2000), oprost se podjednako ogleda na kognitivnoj, afektivnoj i ponašajnoj razini, pa tako žrtva ne razmišlja o nanesenoj šteti, iako se sjeća, ne ljuti se zbog nje niti žudi za osvetom ili kažnjavanjem krivca.

Skala rehumanizacije (Petrović, 2005) sastoji se od deset tvrdnji sa petostepenom skalom odgovora: uopšte se ne slažem, uglavnom se ne slažem, neodlučan sam, djelimično se slažem iotpuno se slažem. Što je skor na skali rehumanizacije veći to ispitanici prema drugim narodima imaju humaniji odnos. Nakon eskalacije sukoba protivničku stranu se sve manje opaža kao nekoga sličanog nama i veoma često neprijatelj gubi svoje ljudske osobine, što ima za posledicu smanjenu empatiju prema njegovom stradanju ili patnjama. A bez empatije prema žrtvi, teško je zaustaviti agresivne impulse. U takvim se situacijama prema žrtvama ne odnosimo kao prema ljudskom biću, već kao prema nekome ko želi da nas uništi, a da bismo to spriječili sve nam je dozvoljeno. Takvo ponašanje najčešće ne prati kajanje, jer smatramo da mi nismo uradili ništa loše, nego naprotiv dobro.

2.3 Opis postupka

Ispitanici nisu samostalno popunjavali upitnik, već su odgovarali na pitanja koja im je čitao anketar. Terenski rad obavili su kontrolori i anketari **Agencije Prime Communications** iz Banje Luke. Prilikom rada na terenu anketari su se pridržavali nekoliko pravila koja su nam omogućila da izbor ispitanika bude slučajan. Anketari su dobili ime mjesne zajednice u koju idu kao i uputstvo kako da izaberu određenu ulicu, broj kuće od koje se kreće s radom (start), kao i broj kuća koje se moraju preskočiti (korak) da bi uradili novu anketu. Po ulasku u domaćinstvo anketari su birali za ispitanika punoljetnu osobu kojoj slijedi rođendan. Ovim smo izbjegli bilo kakvu mogućnost da anketari na bilo koji način utiču na izbor ispitanika. Anketari su morali da ispitaju podjednak broj muškaraca i žena.

2.4 Pouzdanost instrumenta

Budući da su u istraživanju učestvovali punoljetni građani Bosne i Hercegovine, pouzadnost je prilično zadovoljavajuća, veća od 0.80. Najmanju pouzdanost imamo na skali etičke superiornosti, dok je najveća pouzdanost na skali saradnja s drugim narodima.

Tabela 1. Pouzdanost skala

Nacionalizam	.88
Dogmatizam	.81
Nepovjerenje prema drugima narodima	.89
Saradnja s drugim narodima	.90
Opraštanje	.88
Rehumanizacija	.87

3. Rezultati istraživanja

Dobojene rezultate ćemo prikazati za svaku etničku grupu posebno. I to tako što ćemo prvo analizom varijanse vidjeti da li postoje statistički značajne razlike između tri kategorije vjernika i pojedinih aspekata povjerenja, a onda ćemo vidjeti kako nepovjerenje prema drugim narodima, spremnost na saradnju, spremnost na oprاشtanje i rehumanizacija koleriraju sa nacionalizmom i dogmatizmom.

3.1 Hrvati

Tabela 2. Vjerska ubjedjenja Hrvata i četiri aspekta pomirenja

		N	M	SD	SE
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	83	3.0614	.86867	.09535
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	28	2.2000	.54907	.10377
	Nesigurni, agnostići i ateisti	13	2.3231	.82275	.22819
Saradnja	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	83	3.5482	.72857	.07997
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	28	4.1429	.36457	.06890
	Nesigurni, agnostići i ateisti	13	4.0231	.76393	.21188
Opraštanje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	83	3.4313	.70450	.07733
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	28	3.9250	.45997	.08693
	Nesigurni, agnostići i ateisti	13	4.0077	.51228	.14208
Rehumanizacija	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	83	4.0325	.58291	.06398
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	28	4.3857	.44946	.08494
	Nesigurni, agnostići i ateisti	13	4.3385	.62655	.17377

Među pripadnicima hrvatskog naroda najviše nepovjerenja nalazimo kod vjerenika koji prihvataju sve što njihova vjera uči ($p=0,000$), slijede nesigurni, agnostići i ateisti, dok je najmanje nepovjerenja kod ispitanika koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera uči. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,000$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostići ili ateisti ($p=0,003$).

Spremnost na saradnju sa drugim narodima najviše je prisutno kod onih koji vjeruju ali ne u potpunosti ($p=0,00$), a slijede nesigurni, agnostići i ateisti. Na saradnju su najmanje spremni uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,000$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostići ili ateisti ($p=0,019$).

Spremnost za opreštanje najviše je prisutno kod nesigurnih, agnostičkih i ateista ($p=0,000$), a slijede oni koji vjeruju, ali ne sve i oni koji su uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici

značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,001$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostici ili ateisti ($p=0,003$).

Rehumanizacija drugih naroda najviše je prisutno kod Hrvata koji vjeruju ali ne u potpunosti ($p=0,07$), a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na rehumanizaciju su najmanje spremni uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,005$).

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Nepovjernje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of Saradnja is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of Oprštanje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
4	The distribution of Rehumanizacija is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.007	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

Tabela 2.1 LSD

			SD	SE	p
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	.86145	.17563	.000
		Nesigurni, agnostici i ateisti	.73837	.23970	.003
Saradnja	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.59466	.14616	.000
		Nesigurni, agnostici i ateisti	-.47488	.19948	.019
Oprštanje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.49367	.13987	.001
		Nesigurni, agnostici i ateisti	-.57637	.19090	.003
Rehumanizacija	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.35318	.12252	.005

Tabela 2.2 Korelacija između vrste vjernika, nacionalizma i dogmatizma

	Vrsta vjernika	Nacionalizam	Dogmatizam
Vrsta vjernika	1		
Nacionalizam	-,443**	1	
Dogmatizam	-,177*	,068	1

** Korelacija značajna na nivou 0.01

* Korelacija značajna na nivou 0.05

Kao što možemo da vidimo postoji negativna povezanost srednjeg intenziteta između vrste vjernika i nacionalizma kod Hrvata. To znači da sto je ispitanik slabiji vjernik to je nacionalizam manje izražen kod njega. Slična je situacija i kod varijable dogmatizam s tim da ta korelacija negativna statistički značajna, ali veoma slaba.

3.2 Bošnjaci

Tabela 3. Vjerska ubjeđenja Bošnjaka i četiri aspekta pomirenja

		N	M	SD	SE
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	233	3.0657	.76046	.04982
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	178	2.6966	.80667	.06046
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	40	2.3825	.91059	.14398
Saradnja	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	233	3.7438	.72716	.04764
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	178	4.2404	.60501	.04535
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	40	4.1300	.78388	.12394
Opraštanje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	233	3.3279	.74674	.04892
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	178	3.7978	.69265	.05192
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	40	3.9650	.74336	.11754
Rehumanizacija	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	233	4.0296	.60146	.03940
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	178	4.3910	.50882	.03814
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	40	4.2975	.62777	.09926

Među pripadnicima bošnjačkog naroda najviše nepovjerenja nalazimo kod vjerenika koji prihvataju sve što njihova vjera uči ($p=0,000$), slijede ispitanici koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera uči, dok je najmanje prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista, Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,000$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostici ili ateisti ($p=0,000$). Takođe nalazimo statistički značajnu razliku između onih koji su vjernici ali ne prihvataju sve sto vjera propovjeda i onih koji su sumnjičavi, agnostici i ateisti ($p=0,024$).

Spremnost na saradnju sa drugim narodima najviše je prisutno kod onih koji vjeruju ali ne u potpunosti ($p=0,00$), a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na saradnju su najmanje spremni uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,000$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostici ili ateisti ($p=0,001$).

Spremnost za opreštanje najviše je prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista ($p=0,000$), a slijede oni koji vjeruju, ali ne sve i oni koji su uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,001$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostici ili ateisti ($p=0,003$).

Rehumanizacija drugih naroda najviše je prisutno kod Bošnjaka koji vjeruju ali ne u potpunosti ($p=0,07$), a slijede nesigurni, agnostici i ateisti. Na rehumanizaciju su najmanje spremni uvjereni vjernici. Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,005$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostici ili ateisti ($p=0,006$).

Hypothesis Test Summary

	Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1	The distribution of Nepovjernje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
2	The distribution of Saradnja is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
3	The distribution of Oprštanje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
4	The distribution of Rehumanizacija is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

Tabela 3.1 LSD

			MD	SE	p
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	.36904	.07894	.000
		Nesigurni, agnostići i ateisti	.68317	.13571	.000
	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	Nesigurni, agnostići i ateisti	.31413	.13875	.024
Saradnja	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.49667	.06839	.000
		Nesigurni, agnostići i ateisti	-.38622	.11757	.001
Opraštanje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.46986	.07223	.000
		Nesigurni, agnostići i ateisti	-.63710	.12418	.000
Rehumanizacija	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	-.36140	.05666	.000
		Nesigurni, agnostići i ateisti	-.26789	.09741	.006

Tabela 3.2 Korelacija između vrste vjernika, nacionalizma i dogmatizma

	Vrsta vjernika	Nacionalizam	Dogmatizam
Vrsta vjernika	1		
Nacionalizam	-,211**	1	
Dogmatizam	-,119*	,222**	1

** Korelacija značajna na nivou 0.01

* Korelacija značajna na nivou 0.05

3.3 Srbi

Tabela 4. Vjerska ubjedjenja Srba i četiri aspekta pomirenja

		N	M	SD	SE
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvacaam sve sto moja vjera uci	408	3.2235	.87655	.04340
	Vjernik sam, ali ne prihvacaam bas sve sto moja vjera uci	312	2.9888	.82128	.04650
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	117	2.9675	.83510	.07720
Saradnja	Uvjereni sam vjernik i prihvacaam sve sto moja vjera uci	408	3.7248	.82816	.04100
	Vjernik sam, ali ne prihvacaam bas sve sto moja vjera uci	312	3.8260	.70897	.04014
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	117	3.7128	.81912	.07573
Opraštanje	Uvjereni sam vjernik i prihvacaam sve sto moja vjera uci	408	3.3885	.87957	.04355
	Vjernik sam, ali ne prihvacaam bas sve sto moja vjera uci	312	3.4750	.78802	.04461
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	117	3.3897	.80477	.07440
Rehumanizacija	Uvjereni sam vjernik i prihvacaam sve sto moja vjera uci	408	4.2240	.63915	.03164
	Vjernik sam, ali ne prihvacaam bas sve sto moja vjera uci	312	4.1756	.68820	.03896
	Nesigurni, agnostiци i ateisti	117	4.0299	.79060	.07309

Među pripadnicima srpskog naroda najviše nepovjerenja nalazimo kod vjernika koji prihvataju sve što njihova vjera uči ($p=0,000$), slijede ispitanici koji sebe vide kao vjernike, ali koji ne prihvataju sve što vjera uči, dok je najmanje prisutno kod nesigurnih, agnostika i ateista, Interesantno je da se pravi vjernici značajno razlikuju od onih koji vjeruju, ali ne u potpunosti ($p=0,000$) i onih koji su nesigurni u svoju vjeru ili su agnostiци ili ateisti ($p=0,004$).

Hypothesis Test Summary

Null Hypothesis	Test	Sig.	Decision
1 The distribution of Nepovjernje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.000	Reject the null hypothesis.
2 The distribution of Saradnja is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.414	Retain the null hypothesis.
3 The distribution of Oprštanje is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.653	Retain the null hypothesis.
4 The distribution of Rehumanizacija is the same across categories of Vjera Sarajevo.	Independent-Samples Kruskal-Wallis Test	.137	Retain the null hypothesis.

Asymptotic significances are displayed. The significance level is .05.

Tabela 4.1. LSD

			MD	SE	p
Nepovjernje	Uvjereni sam vjernik i prihvaćam sve što moja vjera uči	Vjernik sam, ali ne prihvaćam baš sve što moja vjera uči	.23475	.06397	.000
		Nesigurni, agnostići i ateisti	.25601	.08920	.004

Tabela 4.2. Korelacija između vrste vjernika, nacionalizma i dogmatizma

	Vrsta vjernika	Nacionalizam	Dogmatizam
Vrsta vjernika	1		
Nacionalizam	-,160**	1	
Dogmatizam	-,118**	,289**	1

** Korelacija značajna na nivou 0.01

* Korelacija značajna na nivou 0.05

Kao i kod ostale dvije etničke grupe i kod Srba imamo sličnu situaciju. Postoji veoma slaba negativna povezanost između vrste vjernika i nacionalizma. To znači da sto je ispitanik slabiji vjernik to je nacionalizam manje izražen kod njega. Slična je situacija i kod varijable dogmatizam s tim da je ta korelacija negativna statistički značajna, ali veoma slaba.

4. Rasprava

Pomirenje u Bosni i Hercegovini je proces koji se suočava sa mnogo prepreka od kraja rata do danas. Proces pomirnje je mnogo bolji i brži ako su neki preduslovi zadovoljeni (Deutsch, prema Petrović, 2010) kao što su: opšta bezbjednost, međusobno poštovanje, humanizacija protivnika, ekonomska sigurnost, obrazovanje i pružanje pravih informacija, pravičnost u rješavanju konflikta, obuzdavanje ektremizma, razvijanje međusobnog povjerenja i poštovanja. Koliko su ovi preduslovi prisutni danas u bosansko- hercegovačkom društvu teško je reći, ali je sasvim sigurno da oni nisu rezultat zalaganja domaćih političkih elita.

Ovaj rad je imao za cilj da pokuša da odgovori na pitanje da li religija u Bosni i Hercegovini stoji na putu pomirenja ili doprinosi tom pomirenju etničkih grupa. Imajući to u vidu dosadašnja istraživanja u svijetu (Peres, 1995; Brown, 1962; Al-Thakeb, Scott, 1982; Hunsberger, 1996, Arglyle, 2004; Silberman, 2005) i kod nas (Dušanića, 2007 i 2009; Smajić, 2010) očekivali smo da religija u većoj mjeri bude prepreka na ovom veoma teškom putu.

Naše prepostavke su se pokazale tačne.

Nepovjerenje prema drugim etničkim grupama je najviše izraženo kod Srba, Hrvata i Bošnjaka koji sebe opisuju kao uvjerene vjernike koji prihvataju sve što ih njihova vjera uči. Povjerenje u druge ljude temelji se na prepostavci da i drugi dijele naše temeljne vrijednosti, te da će se u odgovarajućim situacijama očekivano i predvidivo ponašati. Oni ne moraju nužno s nama biti saglasni (politički, kulturno ili vjerski), ali ako na osnovnom nivou prihvataju zajedničke vrijednosti, to će omogućiti i poduprijeti saradnju; ako vjerujemo da su naša predviđanja tačna, mi vjerujemo drugima. Povjerenje ima ulogu da pojednostavi složenost društvenih odnosa (Earle i Cvetkovich, 1995), jer utemeljuje društvene odnose i sistem na međusobno očekivanom ponašanju aktera u jednom društvu. Istraživanja Šalaja (2009) pokazuju da stanovnici Bosne i Hercegovine nemaju mnogo povjerenja u druge ljude. Prema istraživanju Agencije Prime Communicatons¹³⁷ 70,2% stanovnika Republike Srpske složilo se sa tvrdnjom da se danas nikome ne treba vjerovati (2009). Istraživanja koja je sproveo Puhalo 2009. godine pokazuju da se druge etničke grupe često opažaju kao neiskrene i nepoštene. Kao što su to neki autori i ranije isticali (Abazović; 2006; Cvitković, 2004.) vjera i etnička pripadnost se danas često izjednačavaju, pa otuda ne treba da nas čudi da povjerenje prema drugim ljudima ima domet samo u okviru sopstvene etničke grupe i nikako dalje.

¹³⁷ <http://www.intermezzo.ba/latn/?page=4&kat=2&vijest=29588>

Spremnost za saradnju sa drugima je najviše izraženo kod ispitanika koji su vjernici, ali ne prihvataju baš sve što ih vjera uči, a najmanje kod onih vjernika koji prihvataju sve što ih njihova vjera uči. Naravno moramo imati na umu da je upravo religija bila "kriterijum" koji je jedne etničke grupe razdvajao od drugih u poslednjem ratu, pa je teško očekivati da će petnaest godina kasnije ta uloga da se promjeni i da postane faktor koji afirmiše saradnju među ljudima. Kod Bošnjaka i Hrvata razlika između ove tri kategorije vjernika je statistički značajna, dok to kod Srba nije slučaj. Izgleda da Srbi najmanje žele da zajedničke ciljeve ostvaruju uz pomoć druga dva naroda. Imamo li u vidu da veliki broj Srba, kao i njihova politička elita, želi da se Republika Srpska odcjepi od Bosne i Hercegovine razumljiva je i nespremnost Srba da sarađuju sa drugim etničkim grupama.

McCullougha (2001), najvažnija karakteristika oprاشtanja je priklanjanje prosocijalnoj motivaciji i odustajanje od nanošenja štete počiniocu zlodjela. Oprashtanje nipošto nije isto što i pomirenje. Oprashtanje može voditi pomirenju i predstavlja za njega nužan preduslov, ali uprkos tome do pomirenja nikad ne mora doći. Kada se govori o spremnosti na oprashtanje tu vidimo da kod Hrvata i Bošnjaka su na to najviše spremni nesigurni, agnostici i ateisti, a najmanje kod vjernika koji prihvataju sve što ih njihova vjera uči. Kod Srba tu ne postoji statistički značajna razlika između tri kategorije ispitanika. Teško je objasniti zbog čega je vjera tolika prepreka u oprashtanju drugima u Bosni i Hercegovini, osim ako tu vjeru ne povežemo sa nacionalizmom. Takođe je interesantno da su Srbi najmanje spremni za oprashtanje, iako su recimo Bošnjaci imali više i vojnih i civilnih žrtava u proteklom ratu (IDC, 2010).

Među Bošnjacima i Hrvatima postoji razlika između tri kategorije vjernika u spremnosti na rehumanizaciju dojučerašnjih protivnika, dok kod Srba to nije slučaj. Na rehumanizaciju su najviše spremni ispitanici koji su vjernici, ali ne prihvataju baš sve što ih vjera uči, dok se to najmanje nalazi kod vjernika koji prihvataju sve što ih njihova vjera uči.

Interesantno je da su Hrvati i Bošnjaci međusobno razlikuju na svakom od ponuđena faktora pomirenja, dok je to slučaj samo na varijabli nepovjerenje prema drugim etničkim grupama kod Srba. Postavlja se pitanje zbog čega su Srbi tako homogeni u odnosu na druge dvije etničke grupe?

Sasvim je jasno da religija u Bosni i Hercegovini je postala dio problema, a ne dio rješenja, kada se govori o pomirenju tri konstitutivna naroda koja žive u njoj.

LITERATURA

- Abazović, D. (2006). *Za naciju i Boga*. Sarajevo. Magistrat i Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu.
- Argyle, M. (2003). *Psychology and religion*. New York. Routledge.
- Al- Thakeb, F., Scott, J.E. (1982). Islamic fundamentalism: A profile of its supporters. *International review of modern sociology*. 12, 175- 195.
-
- Bojanović, R. (2004). *Autoritarni pogled na svet*. Beograd. Centar za primenjenu psihologiju.
- Brown, L.B. (1962). A study of religious belief. *British journal of Social and clinical psychology*, 4, 175- 178.
- Cvitković, I. (2004). *Konfesija u ratu*. Sarajevo. Svetlo riječi i Interreligijska služba Oči u oči.
- Cvitković, I. (2005). *Rječnik religijskih pojmove*. Sarajevo. DES.
- Dušanić, S. (2007). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banja Luka: Filozofski fakultet
- Dušanića (2007). Kada religija postaje dio problema. U Dušanić, S. *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banjaluka: Friedrich Ebert Stiftung. 181-204
- Dušanić, S. (2009). Religioznost i tolerancija kod mladih. rad prikazan na X naučnom skupu Banjalučki novembraski susreti. *Knjiga Rezimea*. 28-29.
- Đurić, Đ. (1980). *Psihološka struktura etničkih stavova mladih*. Novi Sad. Obrazovni centar „Jovan Vukadinović”.
- Hunsberger, B. (1996). Religious fundamentalism, right- wing authoritarianism and hostility toward homosexuals in non Christian religious groups. *International Journal for the psychology of religion*, 6, 39-49.
- McCullough, M. E. (2001). Forgiveness: Who does it and how do they do it? *Current Directions in Psychological Science*. 10. 194–197.
- Nadler, A. (2000). Možemo li o pomirenju i o građenju mira učiti jedni od drugih. Beograd: REČ časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja. 58.4. 33–39.
- Opačić, G. i drugi (2005). Etnička distanca i etnički stereotipi kao faktor odluke o povratku, Život u posleratnim zajednicama. Beograd. IAN. 115–138.
- Pantić, D. (1988). *Klasična i svetovna religioznost*. Beograd: Institut za društvena istraživanja i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Peres, Y. (1995). Religious adherence and political attitudes. U S. Deshen, C.S. Popović, J. (priredila Nevenka Pjevač). (2006) *Azbučnik Bogočovečnih misli Ave Justina*. Beograd: Zvonik

Petrović, N. (2005). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*. Beograd. Institut za psihologiju i Dokumentacioni centar.

Petrović, N. (2010). Sociopsihološki aspekti pomirenja u Bosni i Hercegovini nakon 15 godina mira. U Puhalo, S., Petrović, N., Perišić, N. *Spremnost na pomirenje u BiH*. Banja Luka. Art print. 13-60

Puhalo, S (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo. Friedrich Ebert Stiftung

Radić, R. (2005). Džepna istorija Srpske pravoslavne crkve. U Lukić, S. i Vuković, S. (ur.) *Peščanik FM: Zašto se u crkvi šapuće*. Beograd. Fabrika knjiga. 173-198

Rombouts, H. (2002). Istina i pomirenja: da li je potrebno preispitati osnovne postavke? Iskustva Južne Afrike i Ruande. Beograd: *Termida- Istina i pomirenje*. 4. 33–44

Silberman, I. (2005). Religious violence terrorism, and peace. U U Paolitzain R.F. Park, C.L. *Handbook of the psychology of religion and spirituality*. New York. The Guilford press. 529- 549.

Smajić, A. (2010). *Psihosocijalni aspekti religioznosti kao determinante međunacionalne tolerancije*. Sarajevo. Doktorska disertacija.

Šalaj, B. (2009). *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo. Friedrich Ebert Stiftung

Vrcan, S. (1986). Omladina osamdesetih godina, religija i crkva. U studiji grupe autora, *Položaj svijest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Zagreb i Beograd: Institut za društvena istraživanja i CIDID.

Wall, D. (2002). Istina i pomirenje – slučaj Severne Irske Ozdravljenje kroz sećanje; Dosadašnji razvoj događaja. Beograd. *Termida- Istina i pomirenje*. 4, 45–50.

Drugi izvori

Istraživačko domunetacioni centar.

http://www.idc.org.ba/index.php?option=com_content&view=section&id=35&Itemid=126&lang=bs. pristupljeno 15.05. 2010. godine

Prime Communications. Istraživanje javnog mnjenja na teritoriji Republike Srpske.

<http://www.intermezzo.ba/latn/?page=4&kat=2&vijest=29588>. pristupljeno 25.05. 2010. godine

&

SRĐAN PUHALO je diplomirao psihologiju na Univerzitetu u Beogradu, magistrirao na Univerzitetu u Banja Luci, a doktorirao na Univerzitetu u Sarajevu. Konsultant je na velikom broju međunarodnih projekata. Objavio je veliki broj naučnih i stručnih radova u međunarodnim časopisima i učestvovao na velikom broju međunarodnih konferencija i kongresa. Zaposlen je u Prime Communications u Banja Luci, a piše i blog na www.frontal.ba .

ISSN 2296-0937 (print)
ISSN 2296-0929 (online)

DI[O]GEN

pro kultura magazin pro culture magazine

www.diogenpro.com

Year VII - Issue Broj 58

July - August 2015

Featuring artist:
Amar Migalo
Bosnia and Herzegovina

RAMMA
CLOTHING DESIGN

**DIOGEN pro
culture magazine**
...
**a month for
DIOGEN artist ...
and you ...**

Media biro d.o.o.
Zmaja od Bosne bb
Sarajevo
ID 4201578870008
PDV 201578870008
Br.bn-a 1941019315500147

PJ br. 1 Hamdije Cemerlica br.33
PJ br. 2 IMPORTANNE CENTAR (-1)
PJ br. 3 Hamdije Cemerlica br.35

